

د

شناخت

په اړه څو خبرې

صمد بهرنګي

ژباړه: څرک

د شناخت په اړه څو خبرې
صمد بهرنګي
ژباړه: څرک
خپرندویه : سیند خپروندویه
وب لاګ:**ketabtoon.blogspot.com**

د شناخت په اړه یو څو خبرې

(تاریخ او ادبیات)

صمد بهرنګي

ژباړه: څرک

لړلیک :

د شناخت په اړه یو څو خبرې

د نړۍ پیژندنه

د پوهې څواک بې له شکه پیاوړی دی. انسان چې په پوهې مسلح وي، ماته نخوري.

آیا پوهه پخپله لاس ته راتلی شي؟ کیدی شي ځینې کسان ګوت نیونه وکړي چې دا هم شوه پوښتنه. که چیرې موږ پوه نه شو چې په نړۍ کې څه تیریږي، نو په نړۍ کې کار او ژوند نشو کولی. که چیرې علم ونشي کړای یو شئ حصول کړي، نه یوازې دا چې د انساني نبوغ حیرانونکې آثار لکه سپوږمکۍ او سپوږمۍ مزلې توغندي او نور به د لاسرسۍ وړ نه وي، بلکې آن ترټولو کوچنې او ترټولو ساده کارونه به هم زموږ په وس کې نه وي.

خو بیا هم په دنیا کې ځینې کسان شته چې وایي انسان نشي کولی د نړۍ په هکله کره او سمه عقیده ولري؛ په بلې وینا، موږ نشو کولی نړۍ وپیژنو. بده به نه وي چې پوه شو د دې اند جرړې له کوم ځایه خړوبیږي.

پخوانیو به ویل چې پوهه رڼا ده خو ټول کسان رڼا نه خوښوي. ځکه چې د انساني عقل د رڼا د وړانګو د څرک په نتیجه کې د نړۍ مشاهده پدې مانا ده چې زیات شیان ووینو، د هغو په هکله مو پوهه ډیره شي او د ډیرو کارونو د سر ته رسولو لپاره چمتو شو. همدا ټکی، د تورتم د دوام غوښتونکي په ډار کې اچوي.

ځکه کله چې انسان ځان له ټولو ټولنیزو او سیاسي قیودو او نور هغه بندونو څخه آزاد کړي چې هغه بردګي ته کاږي، او د خپل ځان څښتن شي، تر هر څه د مخه به تفوق طلبي او د بردې په څیر ژوندکول له منځه ویسي.

دقیقاً همدلته دی چې ((کلیسا)) د پوهې د ونې او انسان تر منځ چې لاس یې د پوهې لور ته غزولی دی، ودریږي. ((کلیسا)) په زغرده وایي چې د ربښتني پوهې آن درشل ته رسیدل هم زموږ په شان عادي او ګناهکارو خلکو ته شونی ندی. کلیسا په وار وار موعظه کړې چې پوهه ستر رمز دی او کلی یې له عادي خلکو سره نشته.

نو ((عادي او ګناهکار خلک)) دې باید څه وکړي؟ کلیسا وایي: خپل عقل دې خوار او سپک وګڼي، یوازې دې باور ولري او دعا دې کوي. دا د هغوی څواب دی: مړ دې وي اند او تعقل! مرګ پر پوهې او رڼا! کلیسایي او اسکولاستیک طرز تفکر له دې پرته بله معنی نلري.

هغوی وایي د دنیا ربښتونی شناخت شونی ندی او پداسې کارونو کې دخالت، ستره ګناه ده. د دې خبرو په بیان کې یو شمیر ایده الیست فیلسوفان د کلیسا ملاتړي دي. ایده الیستان پدې عقیده دي چې نړۍ د پیژندلو وړ نده. دې فیلسوفانو ته ((اګنوستیک)) (لاادري- نه پوهیږم) وایي. اګنوستیک یوناني کلمه ده چې دوه برخې لري: ((ا)) یعنې ((هیڅ)) او ((ګنوسیس)) یعنې پوهه. یو اګنوستیک

عقیده لري چې: زه نه پوهیږم چې یو خارجي واقعیت ربښتیا هم په دنیا کې موجود دی یا یوازې دا چې زما حواس یې منعکس کوي یا په تصور کې یې راولي. زه وایم چې د دې امر د پیژندو لاره نشته.

هیوم او کانت د اګنوستیک تفکر وتلي استازي ول. کانت معتقد و چې ((انسان د هستي په معرفت لاسبری نشي موندلی او باید د حادثاتو او پیښو په هکله یوازې په بحث بسیا وکړي.)) ۱ هغه به ویل چې د شیانو واقعیت زموږ نه داسې پټ دی لکه چې د یو سرتړلي صدف په منځ کې چې وي. نو سر مو د هغوی په دننه ماهیت نشي خلاصیدی او یوازې کولی شو د هغوی ظاهري صورت څرګند کړو.

د بیلګې په توګه انسان د دې وس نلري چې پوه شي لمر او نور ستوري له کومو موادو څخه جوړ شوي او د هغوی د رڼا او انرژي سرچینه څه شی دی. خو موږ پوهیږو چې علم د دې ادعا ناسموالی ثابت کړی دی.

(د لمر جوړښت، په فارسي ژباړل شوي کتاب ته رجوع وشي)

اګنوستیکان وایي چې موږ یوازې د خپلو حسي غړیو (سترګو، غوږونو او ...) له لارې اشیاؤ سره تماس حاصلو او زموږ حسي غړي موږ غولوي او تیر باسي مو.

مثلاً که یو پنسل په اوبو کې دننه کړو، هغه به مات وګورو پداسې حال کې چې واقعیت داسې یو څه نه دی. نو موږ نشو کولی پر هغه څه باور وکړو او واقعیت یې وګڼو چې حسي غړي یې راته وایي.

آیا ربښتیا همداسې ده؟

انسان چې د اګنوستیکانو خبرو ته غوږ ونیسي کیدی شي ځان سره ووایي چې انسان یوازې باید عاجزه کښیني او ګردچاپیر ته څیر شي؛ خو انسان یوازې د طبیعت ننداره چې ندی. انسان نوښتګر او فعال موجود دی. د خپل کار او هاند او عملي فعالیتونو سره دی چې د خپلو حسي غړیو د موندنو په قطعیت او واقعیت یې ایمان راوړی دی او کولی شي د اشیاؤ جوهر او منځ ته نفوذ وکړي او د مطالعې او څیړنې سره د طبیعي پدیدو تل ته ورسیږي. په پورتنی بیلګه کې کافي دی چې پنسل له اوبو راوباسو او باور وکړو چې مات ندی.

څرنګه چې څرګنده شوه دا پخپله ژوند او عمل دی چې انسان باید تصمیم ونیسي چې آیا کولی شي نړۍ وپیژني او د هغې په منځپانګې سر خلاص شي، که نه. د ګڼورو کارونو او فعالیتونو له لارې دی چې انسان د خپل چاپیریزې دنیا جوهر ته لاره مومي او هغه توضیح کوي.

نو د دنیا او د هغه د پدیدو پیژندنه شونې ده او له پرله پسې لټون او تجربې او مشاهدې پرته بله لاره نشته. په بل عبارت، هغه پوهه چې انسان یې د خپلو حسي غړیو د پر له پسې څیړنو له لارې حاصلوي، واقعیت دی او پرې باور کولی شي.

اوس دا پوښتنه راولاړیږي چې د نړۍ، طبیعت او ټولنې پېژندنه به د انسان د کار کومه غوټه پرانیزي؟ او څه اړتیا یې ده چې د هغوی په قوانینو پوه شو؟

*

وایم چې، طبیعت، ړوند او وحشي دی. منظور مې دا دی چې هر څه او هر څوک ورته یو شان دي. د هیچا لحاظ او د هیڅ شي خاطر نکوي. مثلاً زلزله یا اورشیندونکي غرونه، بډای او بیوزلي، راستکار او بدکار او بادینه او بې دین یو شان وژني. طبیعي پدیدې په دود او دستور او اخلاقیاتو او شرع او عرف او پوهنې او روزنې نه پوهیږي. طبیعت تل وحشي دی. آتشفشان، سیل او بریښنا او باد او باران نن په همغه اندازه وحشي او ویجاړونکي دي څومره چې د تاریخ دمخه پېر کې ول. د طبیعت وسله هغه وخت شنډیږي چې وپېژندل شي.
نباید و انګیرو چې طبیعت هرج و مرج غوښتونکی دی او طبیعي پدیدې د هیڅ نظم او قانون تابع ندي او بنسټ یې پر تصادف ایښودل شوی. تر ټولو کوچنۍ طبیعي پدیده (او همدا شان ټولنیزه پدیده) د علت او قانون تابع او د معین او تغییر نه منونکي نظام لاندې ده. دا د اوبو قانون او خاصیت دی چې د معینو شرایطو لاندې د تودوخې سل درجو کې وخوټکیږي او په صفر درجه کې کنګل شي. له هغې ورځې چې په پخوا زمانو کې شړق بارانونه ووریدل او د ځمکې بې انسانه ژورې یې ډکې کړې تر نن پورې چې د باران څاڅکي د آسمانڅکو ودانیو او د انسان د لاس پر نورو زرګونو حیرانونکې پنځونو وریږي، د اوبو د بخار تراکم تل د ځمکې د سوړ جو په ارتفاعاتو کې باران تولید کړی دی. دا یو بې استثنا قانون دی.
د یوې وړې چینې له خوټکیدو نه نیولې د رادیواکتیو موادو تر تجزیې او فعل او انفعالاتو او پیچلي آلی ترکیباتو او د حیه اجسامو تکامل او د سترو سیارو د جاذبې څواک انرژي او د ژویو د بدن حیرانونکیو کړو وړو پورې، ټولې طبیعې پدیدې جبراً د خپل بې ګذشت او ځانګړي قانون تابع دي. له کیمیا او فزیک نه نیولې تر ژوندپوهنې او نجوم او ټولنیزې پوهې او د کوسموګني (د ستور پېژندنې هغه رشته ده چې توجه یې د سماوي اجرامو او لمریزو منظومو بدلون او د ستورو د جوړونکې مادې د حرکت اړوندو مسئلو باندې ده)۲ په شان نوې پوهې پورې د علم ټولې ګڼې رشتې همدا ټکی تاییدوي.
البته طبیعي قوانین له بشر نه خپلواک او د هغه له ارادې نه پرته حکم چلوي. دلته شونې ده چې دې ناسمې پایلې ته ورسیږو چې: نو انسان تل د طبیعت د قانون اسیر او مجبور دی. خو بې له ځنډه باید زیاته کړو چې انسان تر هغه وخته اسیر او مجبور دی چې د طبیعت قوانین یې نه وي پېژندلي او د هغوی د عمل په قلمرو یې سر خلاص شوی نه وي.

یوه بیلګه راوړم: لومړني انسانان سخت ناپوه ول. ویلی شو چې هیڅ یو یې د طبیعت قوانین نه وو پیژندلي. نوځکه تل په کړاو اخته ول. یو ناڅاپه به یخني (البته د هغوی په ګمان ناڅاپي) راتله او ژامې به یخنۍ ګړبولې او په سړې هوا کې به لړزیدل. ناڅاپي به هوا توده شوه او جل به ووهل. او ډیرې نورې ناڅاپي بلاګانې (!) به پرې له آسمان یا ځمکې راتللې او یوه شیبه به یې انسانان په کراره نه پریښودل. وروسته یې پام شو چې یخني او ګرمي د کال په ټاکلو مهالونو کې په تناوب راځي او هیڅ ناڅاپي هم ندي او ځانګړی قانون لري. د اوړي او ژمي د قانون په پیژندلو سره انسان وتوانیدو په وخت ځانته سرپناه او پوشاک او مناسب خوراک چمتو کړي او پدې ترتیب د یخنۍ او ګرمۍ هغه ناڅاپي بلا ور ته یو عادي او بې ضرره شئ شو.

بله بیلګه:د ځمکې جاذبه ځواک جبراً هرڅه د ځمکې لورته راکاږي: انسانان د دې قانون او د هغه د عمل د ډګر په پیژندنې او د هغې د عکس په لور د ځواک په ایجادولو سره، جاذبه ځواک شنډوي او الوزي.

د بریښنا د رڼا ایجاد او د اختراعاتو ګڼ ډولونه او د کرهنیزو پیداوارو په ډیروالي او لاډیر تولید کې حیرانونکي پرمختګونه ټول د طبیعت د ړندو قوانینو په پیژندلو او د هغوی په کارولو کې ریښه لري.

هګل، د المان وتلي فیلسوف به ویل چې ((جبر)) ترهغې پورې ړوند دی چې مفهوم شوی نه وي. کولی شو پر دې وینا دا هم ورزیاته کړو چې د انسان رښتونی ((اختیار)) او ((ازادي)) پدې کې نغښتې ده چې پر طبیعت او ټولنې واکمن قوانین وپیژني.

پر طبیعت لاسبری او تسلط د هغه د پیژندلو له لارې شونی دی. د طبیعت او ټولنې د قوانینو پیژندنه بشر سره مرسته کوي چې هغه په خپل عملي فعالیتونو کې وکاروي او پر هغوی برلاسي او مسلط شي.

کله چې یو قانون په آګاهانه توګه وکارورو او په هکله یې پوه شو چې څه شی دی او ناپیژندلی او مرموز اړخ نلري، پر هغه غلبه حاصلوو او پدې ترتیب قضا او قدر تدریجاً بې اعتباره کوو.

په هره اندازه چې انسان د هغه مسلطو قوانینو په اړه چې دې د ژوند او طبیعي او ټولنیزو بدلونونو په لویه لاره کې پرمخ وړي، لږ پوهه ولري په هماغه اندازه هم د دې ناپیژندلو او ړندو قوانینو په وړاندې، عاجز او ((مجبور)) او اسیر وي. د دې مقرراتو په پوهیدو، نه د هغوی د رد او انکار سره دی چې انسان رښتونی ازادۍ ته رسیږي.

دا قوانین کولی شو په دوو څانګو وویشو: طبیعي او ټولنیز قوانین. دلته د دې مجال نشته چې د دې دواړو څانګو په هکله مفصلې خبرې وکړو. یوازې دا اشاره کوو چې ټولنیز قوانین، پخپله، د انسانانو د عملي فعالیتونو زیږنده دي، خو طبیعي قوانین د انسانانو پیدایښت نه وړاندې هم موجود ول. د دې ترڅنګ د دې دوه ډولو قوانینو ترمنځ د نژدې اړیکې له شتون نه هم انکار نشو کولی.

باید په دې پوه شو چې طبیعي قوانین له پیژندل کیدو مخکې او وروسته یو شان موجود دي او یوشان عمل کوي، منتها له پیژندل کیدو وروسته د انسان په خدمت کې راځي او عمل یې د انسان په ګټه تمامیږي. مثلاً وړاندې لدې چې نیوټن د کښښ (جاذبې) قانون کشف کړي هغه وخت هم اسماني اجرامو د جذب خاصیت درلود، خو انسان پرهغې پوه نه و له دې امله یې ډیر زیانونه لیدل او اوس چې هغه یې پیژندلې، فریمانه ګټې ترې وړي چې یادول یې لازم ندی.
دا به سمه وي که ووایو چې علم له کوم نوي او ناموجود شئي څخه خبرې نه کوي. زموږ نه مخکې شیان وو او زمونږه پوهه په هغو کې ریښه لري. موږ د علم په واسطه هغه او دهغوی اړیکې مومو، کشف کوو او پخپل خدمت کې یې راوړو. حتا کولی شو د دې هم مخکې لاړ شو او ووایو: په نړۍ کې اختراع امکان نلري. مثلاً، مګر مخکې د ادیسن نه د الکتریسته ځواک او پدې ځواک کې د خاصو شرایطو لاندې د رڼا د تولید خاصیت وجود نه درلود؟

*

تراوسه د طبیعت د قوانینو کوچنۍ برخه پیژندل شوی ده. علم، هره ورځ د مضاعفې چټکتیا او نه ستومانه کیدونکې هلې ځلې سره د نورو قوانینو په لټه کې دی. هرڅومره چې انسان لاډیر قوانین کشف او هغه په کار واچوي، په همغه اندازه ژوند یې هوسا، سوکاله او خوندي او بې ویرې او اندیښنې وي. د انسان د ډول د بقاء او برتري رمز د هغه په همدې اګاهانه چلند کې نغښتی دی.
البته دلته مو منظور هغه نارامتیا او ناامني او ویره او اندیښنه نده چې ټولنیزو قوانینو پورې اړه لري، لکه د جګړې او انسان وژنې او بم او جاسوسي او زورواکۍ او ښکیلاک او دیوالي کیدنې او ولږې او بیکاري او داسې نورو څخه ویره او اندیښنه درلودل. دلته د اندیښنې او ناامنۍ نه منظور هغه اندیښنه او ناامني ده چې د طبیعت د ځواکونو نه پیدا کیږي.
البته پر ټولنیزو قوانینو د پوهیدنې له لارې هم کولی شو داسې ناامنیو او اندیښنو ته د پای ټکی کیږدو چې دلته یې د بحث ځای ندی.
د ځمکې د جو د بهر او پر نورو اسماني اجرامو د واکمنو قوانینو د پیژندو له لارې او د اړین چمتووالي په برابرولو سره کولاې شوو د ځمکې له حده واوړو او پر لیرې پرتو ستورو ګام کیږدو. هیڅ لیرې نده چې هلته د ځمکې د تمدن نه سل چنده ځلانده تمدنونه ومومو. هیڅ لیرې نده چې د اسمان په لیرې پرتو کې داسې یوه کُره وموندل شي چې مثلاً د غنمو د کرلو ښه شرایط ولري. پداسې حالت کې داسې ستورې چې یو وخت د ((بدې طالع او نحوست او بدمرغۍ)) منشاء ګڼل کیدله، د انسانانو د ژوند او هوسایني سرچینه وګرځي.

بده به نه وي چې دې مسالې ته هم اشاره وشي چې انسانان د قوانينو او د هغوی د عمل د قلمرو په پېژندلو سره په وړاند وينې لاس پورې کوي. مثلاً، نن نو هر نيازبين پوهيږي چې اوبه په اور توديږي او خوټيږي.
دا پخپله کولی شي د بلې مقالې موضوع شي.

*

وروستی خبره دا چې:
د هر عمل موخه د هغه علم پر قلمرو د واکمنو قوانينو پېژندل او وروسته په عملي ژوند کې د هغه قوانينو کارول دي. البته دا تعريف د طبيعي علومو په څير، ټولنيز علوم هم رانغاړي.
او لا وروستی خبره دا چې:
د لاښه او لاخوشاله ژوندون لپاره د طبيعي او ټولنيزو قوانينو پېژندل سل په سلو کې اړين دي.

د پخواني علومو او نوې پوهې پر پوله

اروپايي پوهه د کليسايي او منځنی پيړی د ((اسکولاستيک)) له منګولو نه څرنګه وژغوريده؟ په اروپا کې د پخوانيو علومو او نوې پوهې ترمنځ د جدال کيسه ډيره په زړه پورې ده. په ګڼو رشتو کې د علم د پرمختګ سره، د کليسا اصحاب او متحجران به په ويره ولويدل او د سپيڅلي کتاب د پوښ او د ((اسکولاستيک)) بې بويه او بې خاصيته فلسفې شاته د پناه وړلو سره به د نوې پوهې په وړاندې خنډ ګرځيدل. خو نوې پوهه د پياوړي او لوي سيل په شان د متانت سره مخ په وړاندې چليده او پرته له حقيقت نه يې بله پوله او بريد نه پيژنده: هغه حقيقت چې په ازمايښتځايونو او د نجومي دوربينونو شاته پرې رسيدلي وو، او دې حقيقت د زاړه پالو او جاه طلبانو د خرافاتي عقايدو بنسټ له بيخه لړزوه. حقيقت قاطع او فضولي و. د ځمکې کُره يې له مرکزيت نه راويستله. ستوري يې کروي او متحرك ګڼل. د يو لمر پرځای يې په فضا کې په زرګونه لمرونه ښودل. افلاطون او هغه نور فيلسوفان يې خطاکار ګڼل چې په پيړيو يې د نړی پر افکار او اعمالو فرمان چلولی و او د لسګونو فيلسوفانو غږ يې څکه له غوږونو ليرې ساتلی و، چې دوی بل ډول فکر درلود.
دې مقاله کې مو لټه دا ده چې په اروپا کې د پخواني علومو زوال او د نوې پوهې غوړيدل په ګوته کړو. د دې کار لپاره بايد د منځنيو پيړيو فلسفې ((اسکولاستيک)) نه پيل وکړو تر څو د ((پخواني علماو)) د طرز تفکر زمينه ښکاره کړو.

اسکولاستیک، د تحجر او منځنۍ پیړۍ فلسفه

له هغه ځایه چې منځنۍ پېړۍ کې علمي او حکمتي بحث تقریباً یوسره هغه څه ته چې د کلیسا او صومعې ګانو په مدرسو کې کیدل، منحصر و... او مدرسې ته یې په لاتین ژبه کې اسکولا ویل، نو لدې امله چې د هغې دورې ټول علم او حکمت یې اسکولا ته منتسب کول، نو اسکولاستیک یې بلل.۳

په یوه جمله کې ویلی شو چې د اسکولاستیک فلسفې کار دا و چې علم له دین سره همغاړي کړي او د سپیڅلي کتاب په تفسیر او تشریح بوخت شي او وښیي هر څه چې په سپیڅلي کتاب کې راغلي، سوچه حقیقت دی او بل ډول فکر نشو کولای چې په نتیجه کې تعبد د مشاهدې او تعقل ځای ونیو. د عجیبو او غریبو مجادلو او تفسیرونو بازار تود شو. ازادۍ له پوهانو نه سلب شوه. د قوم متفکرانو هرڅه پریښودل او د داسې موضوع ګانو په اړه دوه لاسي په خیال اوبدنې او مجادلو کې ونښتل لکه: د هبوط شیبه کې د حضرت ادم ونه او قامت څومره و! د ادم له خلقت نه وړاندې پرښتې چیرته دیره وې؟ او ...

د داسې طرز فکر سره، عجیبه به نه وي که وویل شي چې د نوې پوهې استازو د پخوانیو علومو د اصحابو له لاسه ښه ورځ ندرلوده. تر هغه ځایه چې ژوندي ژوندي به د اور لمبو کې سوځول کیدل.

له دیارلسمې پیړۍ نه راپدیخوا چې د اروپاییانو فکري غورځنګ پیل شو، هغه کس به چې په ازمایښتځایو کې د تجربې او مشاهدې په مرسته مسلمو حقایقو ته رسیده، او دا حقایق به د ارسطو او افلاطون او سپیڅلي کتاب خلاف راوتل، په همغه شیبه به یې ورځ توره او د کفر او بې دینۍ داغ به یې په تندي لګیده. د ډکو ډیرۍ او د اور لمبو به د هغه عهد د پوهې غبړ وژو. چا حق ندرلود نوې خبره وکړي. باید د پخوانیو کسانو په شان فکر وشي. مشاهدې او تجربې علم ته لار ندرلوده. ازمایښتځای د کفر کانون ګڼل کیده.

د ازمایښت نلکې د بې دینۍ او فساد آلې ګڼل کیدلې. که څوک وغواړي غاټول وپیژني، پوهیږو چې بې له ځنډه باید باغونو او ګلخونو ته ولاړ شي. خو په هغه عهد کې داسې نه و. باید چې د ارسطو نظر له کتاب نه راویستل شوی وې او د کار ملاک ګرځول شوی وی. پوهه به یې په کتابونو کې لټوله. پوهانو طبیعت ته لاره ندرلوده.

کلیسا، د خپل قدرت د ساتلو لپاره، د اسکولاستیک تفکر په رواجولو بوخته وه، ځکه چې پوهیده چې د رښتونې علم د پرمختګ سره، خلک به د کلیسا دستورونو ته کوم ارزښت ورنکړي. لکه د قطب ښود (قطب نما) د اختراع نه وروسته بیړۍ چلونکو پرته له ویرې او واهمې او پرته لدې چې د صلیب نښه پر سینې وکاږي، د سمندر له غاړې نه لیرې شول او لاره یې هم ورکه نکړه.

د اسکولاستيک طرز تفکر نتيجه دا شوه چې ((علمي څېړنه د دې پر ځای چې پر مشاهداتو او تجربياتو او په چارو کې د تعقل او په حقايقو کې پر مطالعې ودريدلې وي، د ټولو بنسټ، پخوانيو ويناوو جوړو. نوي افکار يې نه ظاهرول او د تازه اصولو او حقايقو لټون يې نه کوه. يوازې د تيرو پوهانو تعليمات يې مسلم ګڼل او ماخذ يې ترينه اخيسته او تل به يې د بحث موضوع ګرځول.))

خو د دې ټولو سره، هيڅ شئی د نوې پوهې د ځپاند سيل د خوځښت مانع ونه ګرځيد. اروپاييان د ګڼو لاملونو له کبله له نورو فکري ډولونو سره اشنا شول او د پخوانيو علومو د سستو کړيو زنځيرونو په شلولو يې پيل وکړ او د پخوانيو علومو او نوې پوهې ترمنځ سخته جګړه ونښتله. په هغه دوره کې چې پوهنتونونه او علمي او فلسفي ټولنې د کليسا د دستور او فشار لاندې يوازې د سپيځلي کتاب او د ارسطو د ليکنو او ويناوو په حاشيه ليکنې او تفسير بوخت وو، د اور په لمبو کې د نوې پوهې سوځيدلي مينانو به په مخالفو رشتو کې سر د ايرو راپورته کوه او بې دمې به يې پيکار کوه ترڅو بريالي شول، او پدې هيله وو چې لابريالي شي.

څرنګه چې مو وويل د اسکولاستيک فلسفي موخه، د فکري جمود او د علم او دين ترمنځ د سازګاري رامنځ ته کول وو. کليسا د نوښت نه داسې په تيښته کې وه او داسې ډارنه وه چې حد يې نه درلود. څنګه چې د «لابار» په نوم يو نجيب زاده تورن کوي چې د مذهبي ډلو په وړاندې يې متداول درناوې او تعظيم ندې پرځای کړی او د دې ترڅنګ د منع شوي کتابونو د قرائت نه يې هم ډډه نده کړې. البته د دې ممنوعه کتابونو په لړ کې د فلسفي لغتونو کتاب او معمولي قاموس هم راتله؛ د دې ځوان ژبه پرې او وروسته پخپله سوځول کيږي.4

لدې کبله هغه پوهانو ته بايد آفرين ووايو چې د کليسا د دومره جابرانه سلطې سره، بيا يې هم پښې له زړو او پخوانيو عقايدو څخه هاخوا کيښودې او نوې پوهه يې مخ په وړاندې ويوړه.

ستر متفکر پيير روسو ليکي: د ارسطو ستره ونه او قامت د انسان او طبيعت ترمنځ له پخوا نه لاډيره فاصله جوړه کړې وه.

دا د مبالغې خبره نده. خلکو داسې ګمان کوه چې هغه د طبيعت ټول اسرار کشف او پخپلو کتابونو کې يې راغونډ کړي دي. د دې حال په پام کې نيولو سره بايد حدس ووهو چې د اروپا د طب علم څه حال درلود. لنډه دا چې طب د حريصو جادوګرانو، دعا ليکونکو او کشيشانو لاس ته لويدلی و.

همدې مهال کې اسلامي تمدن خپل ځلاند دوران له سره تيروه. د علم په ټولو رشتو لکه رياضي، فيزيک، طب او ... کې مسلمانان مخکښه وو، ځکه چې د اند تازه سرچينې ته، چې په هغه وخت کې په ځانګړي توګه ډير زيات تازه ښکاره کيده، لاس موندلی و. د اسلامي هيوادونو پوهانو په طب کې داسې څېړنې درلودې چې کاملاً تازه وې.

رازي او **ابن سینا** د ډیرو ناروغیو په هکله فریمانه کنجکاوي او څنډلتې او څیړنې وکړې او ځلانده نتیجې یې تري واخیستې. همدا دلیل و چې مسلمانو طبیبانو په صلیبي جګړو کې پر اروپایي طبیبانو ملنډې وهلې ځکه چې د هغوی علم یې ډیر لوړ ګڼه.
خو د دولسمې پیړۍ نه وروسته په اروپا کې د نوې پوهې د ځلاند دوران سره هممهاله، اسلامې تمدن په تورتم کې ډوب شو. لکه څنګه چې انسان پيژندنه له منځه ولاړه او پدې خاطر چې د اشخاصو ناروغي وقایه کړي، ورغوې کتنې ته یې مخه کړه. موهومات او خرافات یې په طب کې رادننه کړل او هغه یې د بې مانا فرمولونو او طلمسونو په بڼه کې وړاندې کړل.
څرنګه اروپایي طب د جادوګري او خرافې نه جلا شو او د انسان د بدن د کارخونې د مطالعې پربنسټ استوار شو؟ څرنګه پوهانو په ناروغیو کې د "آسماني برجونو" دخالت، باطل کړ؟ څرنګه د طب علم د خپلو پښو لاندې ته متوجه شو او د ناروغانو د ښه کیدو لپاره یې طبیعت ته مخه کړه او هغه یې کشف کړ؟ د طبیعت کشف څه ګټه درلوده؟
د دې پوښتنو ځوابول ډیر وخت او مجال غواړي. پدې لنډه کې هڅه کیږي د دې ټکي ترڅنګ چې د نوي طب پر مخکښانو څه تیر شوي دي، دې هرې پوښتنې ته لنډ ځواب هم ورکړل شي.

*

لیوناردو داوینچي (1519-1452)
داوینچې باید د هغه کسانو په ډله کې ونوموو چې د انسان د ناروغۍ د علت د کشف لپاره یې پخپله انسان ته مخه وکړه. پدې توګه یې ارسطو عملاً څنډې ته کړ او که لا په ښه ډول ووایو، ارسطویي چلند ته یې د جګړې اعلام وکړ او غږ یې پورته کړ چې علم باید پر مشاهدې او تجربې ډډه وکړي.
ویلی شو چې هغه د دې طرز فکر د مخکښانو څخه و چې هر څه چې بې له تجربې او مشاهدې لاس ته راشي، علمي ندی نو پر دې بنسټ، د اطمینان او منلو وړ هم ندی.
هغه ونه غوښتل د خپل نظر د اثبات لپاره له **ارسطو** نه مرسته وغواړي. پر دې باور و چې هر څوک چې د مشرانو پر وینا استناد کوي، په حقیقت کې د خپل عقل پرځای، د خپلې حافظې نه استفاده کوي.
پییر روسو د **داوینچي** د کارونو په هکله لیکي:
هغه واقعي علم هاغه علم ګڼه چې د ازمایښت په نتیجه کې لاس ته راغلی وي. هغه د دویم پاپ، ژول، لخوا اجازه درلوده چې د بنیادم جنازه تشریح کړي، خو یوازې تر هغه حده چې د پاپ په اجازه لیک کې یې ذکر شوی و. خو هغه به د دې حد نه هم تیرې کوه او یوازې د خپل هنري اړتیا— د انسان د بدن د هډوکو په جوړښت کې ځیرتیا — لپاره یې کار نه کوه. هغه د بدن د غړیو په آزادانه تشریح او مطالعې بوخت شو. د زړه د حرکتونو په هکله یې مطالعه وکړه. پداسې حال

کې چې د اجسادو د عفونت مخنیوی یې کوه، دا یې کشف کړ چې د انسان د پښو د ساق هډوکي او د اس شاتینې پښې څرنګه عمل کوي. د انسان د مفصلونو د کار طرز یې هم کشف کړ.

*

نباید وانګیرو چې خرافه پاله طبیبان یو ناڅاپې له منځه ولاړل او نور داسې څوک نه و چې د امراضو علت په برجونو او ستورو کې ولټوي. **ژان فرنل**، داسې کس و چې طب یې یوځل بیا ماوراء الطبیعه لورې ته سوق کړ او ویې لیکل: د مرض پیل هغه وخت هغه ندې چې د هغه لومړني آثار یې راپیدا کیږي. بلکې باید حساب وکړو چې هغه مهال، سپوږمۍ کوم برج ته دننه شوی ده! پداسې حال کې چې **فرنل** او د هغه په شان کسان په بې وسۍ د علم په وړاندې اغزي ګرځیدل، نوي طب د تکامل لاره وهله. **پاره** د ټپ په تړلو کې ځینې بریاوې لاس ته راوړې او د وینې تویدنې د مخنیوي لپاره د تودې وسپنې او خوټیدلي غوړو سره د سوځونې د زاړه او پخواني چلند پر ځای، د لومړي ځل لپاره د ټپ تړلو لپاره بنداژ نه کار واخیست.

*

د علم ګام په ګام پرمختګ، "**اسکولاستیک**" فکري ډول متزلزل کړ: د پخوانیو کسانو وینا او لیکنې یې بې اعتباره کړې. خلکو ته یې زده کړ چې هر څه چې سپیڅلی کتاب یې وایي او کلیسا پرې صحه ږدي، نشي کولی سوچه او نه بدلیدونکی حقیقت وي. د طب علم پرمختګ او انساني تشریح، د کلیسا موټی خلاص کړ او **جالینوسي** طب او ارسطویي افکار یې رسوا کړل.
نو ځکه باید ګوته په غاښ نه شو چې ولې کلیسا ستر طبیب **میشل سروه** د ملحد په نوم په لمبو کې وسوځوه. دې پخپل کتاب "د نصرانیت میراث" کې لیکلي و چې وینه د سږو څخه تیریږي او هلته د هغې هوا په واسطه چې موږ یې تنفس کوو، تصفیه کیږي.
همدې کشف د کلیسا د غوسې او قهر اور بل کړ او دا ستر پوه د اور په لمبو کې ژوندی کباب او وسوځول شو.
وزال هم د جالینوسي طب او ارسطویي تفکر د ماڼۍ په پرزولو کې ستره ونډه درلوده. هغه روښاندی طبیب و چې سحر او طلسم او سپیڅلي کتاب او آسماني برجونو ته د توسل پرځای د انسان د بدن د کارخونې په تشریح او مطالعې بوخت شو.
پییر روسو لیکي: هغه سربیره پدې چې د بدن هډوکي، مفصلونه او عضلې یې په دقت تشریح او طبقه بندي کړې، د انسان بدن یې د یوې بشپړې میکانیکي دستګاه په توګه وګڼه چې هیڅ یو

غړی یې نشي کولی په جلا توګه خپل کار ته ادامه ورکړي. هغه د بدن عضلې او هډوکي د ژوند په عادي حالت کې وښودلې.
وزال یې یوه ورځ د یو نجیبزي د کټ سر ته احضار کړ. نجیبزی په یوې تن په تن جګړه کې ټپي او مرګ ته یې څه پاتې نه و. څو شیبې وروسته د ناروغ خپلوان هک پک پاتې شول کله چې یې ولیدل چې دې پوه او تشریحګر عالم، د ناروغ سینه پرانیستې او د هغه د زړه تماشا کوي.
ایا **وزال** د پوهې په مینې هغه بدبخت وژلی و؟ د هغه په څیر له شوره ډک انسان څخه دا کار هومره لیرې هم نه و. په هر حال ((د عقایدو تفتیش محکمې))، دا عالم په اعدام محکوم کړ.

*

ویلیام هاروي

د جالینوسي طب د نظریې سره سم، زړه د روح مرکز او ځای و. هیڅ چا هم اعتراض ندرلود. د **جالینوس** وینا دربست د کلیسا د منلو وړ او پدې توګه د پوهانو د منلو وړ هم وه. د دې ترڅنګ، د جالینوس نظر دا و چې په ځیګر کې هم وینه وجود لري. خواړه له دننه کیدو وروسته، په معده کې هضمیږي، وروسته کولمې خواړه ځیګر ته وړي. په ځیګر کې خواړه په وینې تبدیل او په بدن کې بهیږي.
دا ناسمه او غیرعلمي نظریه، د حدس او ګمان جوړه وه. هاروي د خپل نظر د تشریح سره، دا ناسم نظر راوپرځوه. هغه وویل: د کتاب د پاڼو منځ کې نشو کولی د غړو تشریح او دندې زده کړو. د انسان د بدن د تشریح یوازینې لاره، د کالبد څیرونه (کالبد شکافي) او تجربه ده، او پدې فن کې د پرمختګ لاره هم د فیلسوفانو خبره نده، بلکې تجربه او مشاهده ده.
د **هاروي** عمده کار، د وینې د ګرځیدو کشف دی. هغه له ځانه سره داسې استدلال کوو:
فرض وکړو چې زړه هره دقیقه، 73 ځله ودرزیږي، او هغه حفره چې وینه ترې صادریږي، یوازې شپیته ګرامه وینه ولري. نو په دې صورت کې، د انسان زړه شاوخوا 250 کیلوګرامه وینه په یو ساعت کې بدن ته دننه کړی ده. دومره وینه چیرته ځي؟
همدا وو چې خپله عمده فرضیه یې وړاندې کړه او ویې ویل: دا مساله په بدن کې د وینې د دایمي بهیر له لارې حلیږي. لږ څه وروسته، استدلال او ازمایښت، د هاروي د فرضیې سموالی ثابت کړ.
همدې وخت کې ړوندزړي طبیبان چې نه یې غوښتل ووینې او زغملی نه شو چې ووینې د جالینوس د واک مانۍ رانړیږي؛ راپاڅیدل او د هاروي او د هغه په شان د نورو کسانو د کار مانع وګرځیدل.
پدې دوره کې د طبابت د عنوان لاس ته راوړل هم ستونزمن کار نه و. هر چا به چې مخصوصې جامې او د شپې خولۍ اغوستې او ماته ګوډه لاتیني ژبه به غږیده، ځان یې طبیب باله.

مولیر د دې بې سوادو او بیرحمو طبیبانو په هکله جالبه وینا لري. هغه وايي: د هغوې طبي نسخې او دستورونه د تنقیه، فصد او بیا وروسته له مسهل نه وړاندې نه تللې. نیشتر او کرچک غوړو ته یې هم ډېر ارزښت ورکوه.

*

هغه څه چې مو ولوستل، د نوې پوهې او یخواني علومو ترمنځ د جګړې ناقصه صحنه وه: هر اړخیزه جګړه، د فکري ډولونو جګړه، د علمي حقایقو جګړه، د ښه ژوند لپاره جګړه، د ژوند د پیژندلو او د هغه د بدلون جګړه.

کلیسا، د نوې ستور پیژندنې پوهې په وړاندې خنډ

اوس مو چې د طب پوهنې اوږده او بریالی جګړه ولوسته او هغه خنډونه مو وپیژندل چې کلیسا به د انساني او اخلاقي اصولو د ساتنې په نوم د طب په وړاندې درول، نو اوس به نجوم او هغه جګړه چې ستورپیژندونکو او ریاضي پوهانو د پخوانیو علومو (توراتي او بطلیموسي هیات) او د هغه ملاتړې کلیسا په ضد پیل کړې ده او هغه سرښندنې چې په دې لاره کې ډالۍ شوي دي، تر ارزونې لاندې ونیسو.

ریاضیات او نجوم د شپاړسمې پیړۍ د دویمې نیمایي نه نوی ژوند پیلوي او په هر ځای کې «اسکولاستیک» او کلیسا او سپیڅلي کتاب ته د جګړې اعلام کوي. باید زیاته کړو چې «اسکولاستیک» او کلیسا تل له عیني او حسي تماس نه په تیښته وو. له همدې کبله یې په سر تمبه توب هڅه کوله چې علم له طبیعت او د هغه له قوانینو نه لیرې وساتي. په دې پوهیدل چې طبیعت ته نژدیوالی او د عینیاتو د مطالعې او ازمایښتونو رواجوال به د هغوې د ایده الیزم د مانۍ له نسکوریدو سره برابر وي.

په هر اندازه چې د زوړپالنې او خرافاتو په وړاندې عصیان لاقوت موند، دا دواړه ـــ اسکولاستیک او کلیسا ـــ لا پسې یو بل ته نژدې کیدل. کله چې د نوي نجوم پوهې، د کلیسا خیالي مانۍ او جبارانه قدرت وګواښه، دا ماتې خوړلې فلسفه، د مخالفانو د سوځولو او د خپل څپڅپانده قدرت د ساتلو لپاره، د لرګیو د لویو ډیرۍ د مرستې غوښتنې په لټه کې شوه.

لهستاني **کوپرنیک** په کال 1543 کې په زغرده اعلان وکړ: دا ځمکه چې پخوا د آسمانونو د بې حرکته مرکز په نوم پیژندل کیده، د دې ترڅنګ چې خپل ګردچاپیره څرخیږي، د لمر شاوخوا هم څرخیږي. پداسې حال کې چې د تورات له نظره دا یوازې لمر دی چې د ځمکې شاوخوا څرخیږي. تورات کې په ښکاره ډول لولو چې د «ززوئه» په دستور، لمر له حرکت نه ودریدو تر څو هغه خپله بریا پای ته ورسوي.

آيا ممكنه ده چې سپيچلی کتاب دې اشتباه ووايي او خطا دې وکړي؟

کوپرنيک پخپل ټول ژوند کې د دې پوښتنې له طرح کولو يا ځواب ورکولو نه ډډه کوله او ژوند يې کليسا سره په سولې او پخلاينې کې پای ته ورسيد. خو هغه ساعت شميرې بمب چې **کوپرنيک** د کليسا مخې ته ايښودلی و، وروسته وچاوديد او کليسا ته يې ډير خطرونه جوړ کړل.

پيير روسو ليکي، وروسته له هغه چې د **کوپرنيک** د مرګ نه پنځه ويشت کاله ووتل، يو ناڅاپې د ګوټ ګوټ نه د اعتراض فريادونه راپورته شول او د **بطليموس** د پلويانو د لعنت او نفرين غږ د **کوپرنيک** د پلويانو او ستايونکو له غږ سره ګډ شو.

جوردانو برانو د **کوپرنيک** د فرضيې نه د دفاع او د افسون ګرۍ په تور د انکيزيسيون (په کليسا پورې د عقايدو د تفتيش اړوند سازمان) د تورو تمبو شا ته د اته کالو د تيريدو وروسته د اور په لمبو کې ژوندې وسوځول شو. هغه د **ګاليله** ملګری و.

د دې پيښې نه دوه زره کاله وړاندې، **فيثاغورث** او د هغه ياران د ځمکې پر ګرځيدنې پوه شوي وو، خو پداسې دنيا کې چې د ځمکې مرکزيت او سکون، د توانګرانو او زورمندانو د حکومت بنسټ و، د فيثاغورث او يارانو نظريه له ياده ووتله، او بطليموسي هيأت او د **ارسطو** احکام او د ساکنې ځمکې په شاوخوا د بلورينو غږ جوړونکو افلاکو ګردش، په سپيڅلتيا بدله شوه.

د زياتونې وړ ده چې د پخواني نجوم په باور، هر ستورې د هغه بشقاب په بڼه دی چې د آسمان پر بلورين سقف پورې نښتی دی او هر څه د ځمکې ګردچاپيره په ګرځيدو کې دي او ځمکه ثابته او د عالم مرکز ده. کليسا د دې نظريې نه په عاميانه تعبير سره نتيجه واخيسته چې د پاپ مانۍ هم د ځمکې مرکز دی او پخپله پاپ د ځمکنيانو ساتونکی دی.

ځمکه بايد د جهان مرکز او ساکنه وي ، چې د پاپ مانۍ د ځمکې مرکز او ثابته وانګيرل شي. په پيړيو ويل شوي چې پر بلورينو ګنبدونو نقش شوي ستوري، د ځمکې د خدمت لپاره د هغې په شاوخوا ګردش کوي، او په ځمکې باندې مالکان داسې مرکز ګرځيدلي دی چې ټول رعايا يې بايد په شاوخوا وګرځي. که بلوري افلاک يو له بل نه وشيندل شي او ځمکه هم د بې شميره ستورو په شان يو ګرځيدونکې او بې قراره ستورې شي ، څه معلوم چې "هغه بزګران چې په ب پټيو کې يې ساه وځي" د خپل فقر او رنځ په حکمت کې شک ونکړي؟ دا هغه بی پايه ويره ده چې کليسا يې د سپيڅلي ارسطو د احکامو د نقض کيدو څخه لري.

همدا و چې د پخوانيو علومو او د نوي نجوم د پوهې پر پوله ستره او خونړۍ جګړه ونښتله. وړاندې لدې چې د نوي نجوم د مخکښانو سرګذشت ته اشاره وشي، بده به نه وي چې په اروپا کې د «مذهبي ريفورم» په اړه هم يوه دوه خبرې وشي.

لوتر په شپاړسمې پیړۍ کې د **کاتولیک** کلیسا په مذهب کې د سمون غوښتونکی شو او پدې توګه د یوې سترې مذهبي تفرقې بنسټ کیښودل شو. سمون غوښتونکې فرقه، **پرتستان** ونومول شوه.

د **کاتولیک** په خلاف **پرتستان** مذهب؛ ″فرد″، د پاپ او کلیسا په اختیار کې لاس او پښې تړلی نه کیښوده.

د «لغت نامې» خاوند، علي اکبر دهخدا، داسې لیکي: ″د کاتولیک کلیسا ځان د هغه حقیقت یوازینې حافظ او قاضي ګڼه چې په سپیڅلي کتاب کې لیکل شوی او د سنت له لارې حفظ شوی او د پاپانو عالي شورا لخوا تایید شوی دی. د دې په خلاف، پرتستانانو د ایمان مقیاس سپیڅلی کتاب ګڼه خو ″فردي عقل″ یې معتبر او د هغه مفسر ګڼه.″

(د پرتستان تر مادې لاندې)

د **روم کلیسا** چې متوجه کیږي چې سمون (رفورم)، د مذهب په قلمرو کې د فکري آزادۍ د پراختیا په لور ځي، هڅې پیل کوي؛ آن دا چې په اولسمه پیړۍ کې د **دیارلسم لویي** وزیر، **ریشیلیو**، پریکړه کوي چې د پرتستانانو مصونیت باطل کړي او همداسې هم کوي.

لږه موده وروسته هم، یو فرمان صادریږي چې په ترڅ کې یې باید د پرتستانانو ټول معابد ړنګ کړای شي. د هغوی مذهب او د عبادت رسم دې ممنوع شي. مدرسې یې وتړل شي او ...

هغه وزیران چې د پرتستان مذهب د بطلان د اعلام او تصویب نه ډډه کوي، تبعید کیږي او مخالفان سختې شکنجې ویني او د بردو په شان په بیړیو کې پارو وهلو باندې محکومیږي.

«ټول پوهیږي چې دا دستورات په څومره تاوتریخوالي او سختۍ سره پلي کیږي او ټول پوهیږي چې دا منشور فرانسې ته کومې ناخوالې ورپه برخه کوي. خو عجیبه دا ده چې دا اقدامات د میرمن **سویه** او **لافانتین** او **بروئر** په شان پیژندل شوو کسانو لخوا هم تایید کیږي.» **۵**

نوې پوهې په پیړیو د مشاهدې او ازمایښت په مرسته جګړه وکړه تر دې چې د زړو سنتونو د استبداد یوغ لیرې واچوي. لومړی متجددو هنرمندانو پر ارسطو سخت ګوزارونه وکړل او د هغه الګو شوې شخصیت یې ونړو. وروسته **وزال** او **سروه،** جالینوسي طب یو موټی خرافات وباله.بیا نو **کوپرنیک** ته وار ورسید او هغه په احتیاط او نظم سره، د بطلیموس نجومي احکام له جرړې راوویستل.

دې حادثې او بهیرونو، وچ مذهبي انضباط او زوړ اخلاق متزلزل کړل. په دې موده کې چې ″مذهبي سمون″ (مذهبي رفورم) کاتولیک کلیسا له نوي ګواښونو سره مخامخ کړې وه، د کلیسا جنډه لرونکي په لټه شول چې په وارخطایی د سپیڅلي کتاب مرستې ته ملا وتړي او مذهب د نوې پوهې له منګولو نه وژغوري.

د دین د مشرانو ټولنه په چټکۍ‌جوړه شوه او ټول ″ضاله او خطرناك″ کتابونه یې له منځه یوړل. علمي پلټنه کبیره ګناه ګڼل کیده. د دې لپاره چې د بې دینۍ او مذهبي چارو پر وړاندې د بې پروایۍ د ځپاند سیل مخې ته خنډ راولاړ کړي، هر چیرې یې لرګي ډیرۍ کړي ول چې «ملحدان او کافران» په کې وسوځوي.

د تجدد د پلویانو له منځه وړلو سره د نوې پوهې د تکامل بهیر په لنډمهاله ډول ودرید خو د کلیسا بې ثمره هڅو کوم ځای ونه نیوه. پییر روسو لیکي: ″حقیقت، به په زندان او د اور په لمبو خندیده.″

همدا چې د علمي مسائلو په هکله بحث منع شو، څیړونکو د طبیعت په مشاهدې لاس پورې کړ. پداسي حال کې چې کلیسا علمي بحث، استدلال او تعقل محکوم کړي و، د پوهې اهل لاس تر زنې کېنینه نستل، او د طبیعت په حیرانونکو پدیدو کې په څیړونو بوخت شول. د جهان د جوړښت او د ستورو په شمیرو کې په څیړنې او د هغوی د جدولونو په تنظیمولو بوخت شول او کلیسا د دې لټنو او پلټنو د پایلو نه بې خبره، د هغوی په وړاندې کوم خنډ رامنځته نه کړ. پدې توګه د نویو او پریکونو عقایدو ځپاند سیل رهې شو او د کلیسایي خرافاتو جرړې یې راویستلې. د نویو عقایدو دې ځپاند سیل، د ریاضي د سترو متفکرانو د مغزو نه سرچینه اخیستې وه.

ځمکه او اسمان د یو موټې خرافاتو په منګولو کې

د ارسطو افکارو پر اروپا دولس پیړۍ حکومت وکړ. دا دولس پیړۍ د بشري ژوندون د یو تر ټولو تورتم دورانونو څخه دي؛ هغه دوران چې ورته د تورتم پیړۍ وایو. پدې دوران کې کیمیاګري د کیمیا او طالع لیدنې د نجوم ځای ونیو.

د منځنیو پیړیو د دې تورې دورې عالمانو، کشیشانو او فیلسوفانو به د خپلو ذهني قالبي نتیجو ته د رسیدو لپاره هڅې کولې. غوښتل یې هر هغه څه چې په دنیا کې تر سترګو کیږي، د خپل ذهن د حاضر او آماده محتوی سره یې وفق ورکړي. علمي واقعیات او مسلمات یې یوازې هغه وخت منل چې د هغوی ذهني قالب کې به یې ځای نیولی شو.

البته دا ذهني قالب هم د پخوانیو کسانو او د سپیڅلي کتاب یو جوړ شوی شئی و. پداسې حال کې چې نوې پوهه او نوي پوهانو په مخالف لور کې روان وو او د خپل قیاس او سنجولو بنسټ یې پر هغه کارونو کېښوده چې د ازمایښت او مشاهدې سیده نتیجه وه.

نباید هیره کړو چې تل همداسې وه چې متحجران او زاړه پال چارو ته د خپلې نظریې سره مطابقت ورکړي، پداسې حال کې چې نوي پال (متجددان) او پوهان خپله نظریه د بهرني چارو د مشاهدې نه لاس ته راوړي.

د منځنۍ پېړيو په هغه تور عصر کې هم همداسې وو. هغوې به دنيا د خپل ځان له مخې تشريح او توجيه کوله، پداسې صورت کې چې د نوې پوهې قصد دا وو چې انسان له دنيا له مخې توجيه کړي.

د پخوانيو علومو او نوې پوهې جګړه په همداسې پولې کې وه. او تر هغه وخته چې د دې پولې وجود احساس کيږي، دا جګړه به ادامه مومي.

هغه مهال چې د **ګاليلې** دوربين اسمان سوری کوه او د لمر او ستورو واقعيت يې ښکاره کوه، کليسا په خپلو تعليماتو کې خلکو ته داسې ښودنه کوله:

« په کومه ورځ چې څښتن تعالې «اموريان» بني اسراييل ته تسليم کړل، هغه وخت **يوشع** د بني اسراييل په حضور کې خدای ته تکلم وکړ او وې ويل: اې لمره ته «جبعون» کې ودريږه او ته ای سپوږمۍ په «ايلون» وادي کې. نو لمر ودريد او سپوږمۍ متوقف شوه، تر څو چې قوم له خپلو دښمنانو نه غچ واخيست. آيا دا په «ياشر» کتاب کې مکتوب ندي چې لمر د اسمان منځ کې ودريد او تقريباً روغه ورځ يې د پريوتلو لپاره بيړه ونکړه.»۶

نو ځکه، کله چې د نوې نجوم پوهې په غوڅه او ګستاخۍ سره خلکو ته ورزده کړه چې لمر د سپوږمۍ په نسبت اصولاً داسې حرکت نلري چې ودريږي او سپوږمۍ پرته له دمې په حرکت ده او که يوه شيبه هم ودريږي هر څه به تار په تار شي، کليسا ناره پورته کړه او متجدد منجمان يې ملحد وبلل او د انسان د غوښې بوی يې اسمان ته پورته کړ.

کليسا معتقده وه چې د هغه چارو ارزونه او مطالعه ازاده ده، چې په اړه يې سپيڅلي کتاب کې کومه خبره نه وي شوي او کليسا لا له وړاندې په هغه کې د نظر اظهار نه وي کړی. متفکران او مذهبي ايمان ته ژمن خلك کولی شي خپله پوهه او اند د حقايقو د درك کولو په موخه په کار واچوي خو کله چې د ((مطلق قهري حقايقو)) په درشل پښه ږدي، بايد بې له ځنډه د درناوي سر راټيټ کړي او د کليسا تعبير او تفسير ومني.

هغه روښان مغزه منجمانو چې پښه يې د اسکولاستيك او کليسايي افکارو له حدودو نه بهر کيښوده او مسلم حقايق يې د اسمان له زړه نه راوويستل، له شکنجې سره مخ شول.

د پاريس پوهنتون استاد پوهاند **البرت بابر** ليکي: د عقايدو د تفتيش محکمه (روم کليسا پورې اړونده) د تورنو څخه د اقرار اخيستنې لپاره په مرګونې شکنجې لاس پورې کوه. هغوی به يې په سيمي اغزنو تختو څملول. يا هغوی به يې له ډيرې لوړې ارتفاع ځمکې ته راغورځول چې له منځه ولاړ شي... ان دا چې ماشومان به يې د خپل مور او پلار په ضد شهادت ورکولو ته مجبورول.۷

دې سریزې سره ویلی شو چې ګالیله او د هغه په شان نور کسان، څومره زړور او سرښندونکي ول او څومره په مسلمو علمي حقایقو زړه بایللي ول چې لاس تر زنې نه شول او په جګړې بوخت شول.
نوې پوهه به هیڅکله د خپل پلرونو ویاړلي نومونه هیر نکړي.
اوس څو د دې پلرونو د یو څو تنو سرګذشت ته، هغه پلرونه چې نوې پوهه د هغوی د فکر او شجاعت زیږنده ده.

*

تیکو براهه

هغه د دنمارك له اشرافزییانو څخه و. زوکړه یې په 1546 کې شوې وه. کله چې هغه د نجوم پوهې ته مخه کړه، کورنۍ یې هغه ورټه؛ د دې لپاره چې اشراف طبقې، پداسې «بې ګټې پوهې» بوختیدل دخپل شان سپکاوی ګڼو. وروسته د **براهه** علمي شهرت اوچت ولاړ. هغه د خپلې بیلګه ایزې رصدخونې له شا نه د اسمان او بې شمیره ستورو په نندارې بوخت شو. هغه د پراخو څیړنو په پایله کې وتوانید د خپل محل جغرافیایي موقعیت ومومي. بیا د ستورو د ارتفاع په تعیینولو، د سپوږمۍ په حرکت کې په مطالې او د ستورو د لیك لارې په تعیینولو بوخت شو او ارزښتناکه علمي اکتشافاتو ته ورسید.

کپلر

هغه د **تیکو** زده کونکې و. د هغه تر ټولو مهم کار د نجوم د قوانینو کشف و.
پییر روسو د **کپلر** قوانین پدې شان بیانوې: «لومړی قانون موږ ته رازده کوي چې هره سیاره د لمر په دور بیضوي مزل وهي. دویم قانون ثابتوي هر څومره چې سیاره پدې مسیر لمر ته نژدې وي، په هماغه اندازه یې حرکت چټك دی او بالاخره د دریم قانون په مرسته کولی شو د دوران د مودې په لرلو سره، له لمر څخه د هغې واټن وټاکو.»
د ستورپیژندنې پوهې لپاره د دې قوانینو کشف یوه ستره بریا وه. مثلاً همدا قانون د نیوتن لپاره د بریا کلی وګرځیده او د دې قانون سره د مجهزتوب له لارې هغه وکړای شول د عمومي جاذبې قوانین کشف کړي او د دې قوانینو له لارې دی چې معاصر منجمان کولی شي د سیاراتو د حرکاتو وړاندکتنه (پیش بیني) وکړي او د هغوی اسماني مسیر وکاږي.

ګالیله (1642-1564)

هغه ایتالیایي و.

پییر روسو لیکي: یوه ورځ کله چې یې د کلیسا په یوې مذهبې دستوره کې ګډون کړی و، ویې لیدل چې په سر یې یو چهل چراغ د نوسان په حال کې دی. دا موضوع ډیره عادي وه. خو ستر متفکران دا ځانګړتیا لري چې هغوی ته هیڅ مطلب ابته او نامرئي نه بریښي او د ډیرو ساده مسایلو او پیښو نه ستر درسونه اخلي. څومره ډیر به وي هغه کسان چې حس کړي به یې وي چې بدن یې په اوبو کې سپکیږي او بره راخیژي، خو یوازې یو «ارشمیدس» پیدا کیږي چې له هغه نه، د «مایعاتو تعادل» د اصولو نتیجه واخلي او یوازې یو «نیوتن» کولی شي د هغې له مخې د «اجسامو د سقوط» قانون لاس ته راوړي.

د کلیسا د چهل چراغ تموج او نوسان د ځوان محصل لپاره د افکارو او تخیلاتو د برکت نه ډکه سرچینه وه. خو دې افکارو له مودو راپدیخوا مخکې له دې چې غوټۍ وغوړوي، ادامه درلوده او یوازې د دې دانشمند د ژوند په وروستي کلنو کې وو چې د هغه میوې لاس ته راغلې، هغه میوې چې نن د ګالیله د ترټولو ځلانده ویاړلو عناوینو څخه ګڼل کیږي.

ګالیله وروسته لدې چې ثابت مقام یې لاس ته راوړ په لټه کې شو چې د ارسطو د نفوذ پرضد په کلکه وجنګیږي او ثابت کړي چې **کوپرنیک** سره هیڅ ډول اختلاف نلري. څرګنده ده چې د هغه اوریدونکو شپیلي ووهل او شور او زوږ یې جوړ کړ... ځکه چې د هغه مهال د خلکو متقاعد کول ګران کار وو. کافي نه وه چې هغوی ته ووایئ چې فلان او فلان شئی د کوپرنیک د دستګاه اثر ثابتوي او تاسې کولی شئ دا اثار په خپلو سترګو ووینئ. مهم مطلب دا و چې د هرې چارې دلایل دې باید د سپیڅلي کتاب نه استخراج شوي وي. که ګالیله سمه خبره کوي نو دلیل یې ولې له سپیڅلي کتاب څخه نه راوړي؟

د هغه عصر خلکو به همداسې ویل. تمه یې درلوده چې د سپیڅلي کتاب د وینا خلاف دې کوم حقیقت ونه ویل شي.

اوس نو باید پخپله ووایو، کله چې د ګالیله دوربین اسمان څیرې کړ او د سپیڅلي کتاب د وینا خلاف یې څرګند حقایق راوویستل، کلیسا به څومره عصباني شوي وي.

څنګه چې ګالیله د کلیسا چارواکو سره دوستي او اشنایي درلوده، د مودو لپاره تر تعقیب لاندې رانغی. خو بالاخره د ګالیله جسارت د هغوی د زغم له برید نه واوخت، او هغه یې د محاکمې او د عقایدو تفتیش د میز پښې ته راوکاږو.

له یوې دورې څیړنې او ازمایښت نه وروسته، **ګالیله**، پیاوړی او غښتلی دوربین اختراع کړ او د بې سر او بی پایه اسمان په ننداره او سیاحت بوخت شو. هغه په پای کې په یو عجیب او بې ساري کشف بریالی شو.

سپوږمۍ یې ولیده چې د **ارسطو** د نظر په خلاف، چې هغه یې صافه او صیقلي لیده، په بشپړه توګه په غرونو او درو پوښلې شوی او د لمر رڼا د هغې راوتلې ټکې لاپسې راڅرګند کړي دي.

ګاليله همداراز، ډير نامرئي ستوري کشف کړل او ...
بالاخره، ګاليله د خپلو علمي اکتشافاتو او تفکراتو نتيجه خپره کړه. د پوهې اهل او واقع ليدونکي او متجدد خلك د هغې په ليدلو خوښ شول، خو د «اسکولاستيکو اصحابو»، خيال اوبدونکي او متحجران او ايده اليستان په غوسه شول او غابښ او منګولې يې تيرې کړې. ځکه چې هغوی غيرمذهبي استدلال ته په هيڅ ډول درناوی نلرو او ارزښت يې ورته نه ورکاوه. هغوی يوازې په يو شئي قانع او خوښيدل: د سپيڅلي کتاب آيې له تفسير او تعبير سره.
د روم کليسا وروسته له هغه چې **ګاليله** د **بطليموس** د هيأت په ضد خپل غوڅ تعرض اعلام او له **کوپرنيك** نه يې ملاتړ وکړ، هغه احضار کړ.
يوازې د هغه لوړ علمي مقام او د کليسا په دربار کې د هغه د دوستانو موثر نفوذ وو چې له هغه سره تر يو بريده مودبانه چلند وشو.
د ادعانامې له تنظيم نه وروسته، ګاليله يې ناچاره کړ چې لاندې توبه ليک لاسليک کړي:
«زه ـ ګاليله ـ د ژوند په اويايم کال کې ستاسې حضراتو په وړاندې په ګونډو کيږم او په داسې حال کې چې سپيڅلې کتاب مې د سترګو مخ ته دې او پخپلو لاسونو هغه لمس کوم، توبه وباسم، او د ځمکې د حرکت له خبرې څخه چې له اشتباه ډکه او له حقيقت څخه تشه ده؛ انکار کوم او هغه منفوره او مطروده ګڼم.»
د ګاليلې د محاکمې ګزارش يې له انظارو نه پټ کړ چې د کليسا پرتم له منځه ولاړ نشي او د مذهبي چارواکو له کړی نه بهر، عفوه او اغماض خوله په خوله نشي. ځکه «واتيکان» پر افکارو د واکمنی او د ويرې او وحشت له ايجادولو پرته بله دنده ندرلوده، او نشې کولی چې له هغه شهرت نه لاس په سر شي چې په بې رحمی او علم سره د مخالفت له لارې يې لاس ته راوړی وو.
ګاليله په اتيا کلنی کې د **ديناميك علم** بنسټ کيښود او ويې ښودله چې څرنګه ځواک (نيرو) حرکت رامنځ ته کوي.
هغه له ډيرو ازمايښتونو وروسته دې نتيجې ته ورسيد چې ټول اجسام په متساوي سرعت سقوط کوي. هغه د مردکو د حرکت او تعاقب مفهوم ته هم پام وکړ او ثابته يې کړه چې مردکی پداسې حال کې چې د باروت د متحرك ځواك په مټ په مخ ځي، د ثقل ځواك په نتيجه کې د ځمکې لور ته جذبيږي.
ګاليله د 1642 کال د جنوري په اتمه له نړۍ سترګې پټې کړې او نړۍ يې د خپلې ټولې پراختيا سره هغو ته پريښوده چې تنګې سترګې لري او په هيڅ بيه حاضر ندي د پوزې د څوکې نه ليرې افق ته نظر واچوي.

*

د کلیسا لخوا د ګالیله په شان کسانو محکومیت هیڅکله د دې مانع شوی ندی چې دنیا دې له حرکت نه لاس پر سر شي. کلیسایي اسکولاستیکانو د هر ناورین سره چې منځ ته یې راوړه، د خپلې رسوایې ډهل یې لااوچت درنګوه.
ګالیله او دهغه په شان کسان مړه شول، د کلیسا لخوا محکوم شول خو تاریخ تل څرګندوي چې:
«هغه کسان چې پر خپلو ولو د ازاد فکرئ کجاوه وړي، که څه هم چې له اوږو یې وینې څاځي، خو لاتراوسه له پښو ندې غورځیدلي.» ۸

د شعور، فکر او ژبې په اړه لنډې خبرې

کار د انسان د تکامل او د هغه د شعور د ظهور او تکامل اساسي عامل دی. په معروف قول «کار د انسان خالق دی». کار انسان د هغه د وحشي او ځنګلي اجدادو څخه جلا کړ. کار انسان ته خواړه، جامې او پناهځای ورکړ او هغه یې نه یوازی د طبیعې ځواکونو څخه خوندي کړ، بلکې هغه ته یې پر طبیعي ځواکونو د تسلط پیدا کولو وس هم ورکړ. د کار په وسیله، انسان ځان برتر او برتر کړ او د ځمکې کُره یې بدله کړه. کار د انسان تر ټولو ستره شتمني ده او د هغه د ژوند او تکامل لازمه ګڼل کیږي.

د کار تکامل او سمون، د شعور د تکامل سره یو ځای مخې ته تللي دی. انسان د معیشت د امرار د حاصلولو په بهیر کې د ګڼو شیانو سره مخ کیده او د هغوی صفات به یې یو په یو زده او له یو بل سره به یې پرتله کول او د هغوې ګډه ځانګړنه به یې موندله او پدې توګه به یې ((مفهوم)) جوړوه.

د کار د ابزار جوړول او سمول، د شعور په تکامل کې ستر اهمیت درلود. هغه ابزار به چې له یو کهول نه بل کهول (نسل) ته منتقل کیدل، د هغوی پوهه او تجربه یې هم له ځانه سره درلوده. وروستي کهولونو به د خپلو پلرونو د ابزار جوړولو او په کار اچونې هم پوهیدل او قادر ول د هغوی د کار لړۍ پسې ونیسي او د کار د ابزارو د سمون او تکامل لپاره هڅه وکړي.

د لومړني انسان شعور اساساً د هغه کار پورې تړلی و. لا ښه به دا وي چې ووایو د هغه شعور او عملي فعالیتونه یو په بل کې پیچل شوي ول. مثلاً، استنباط کولی شو چې انسان وړاندې له هر څه زده کړل چې کوم شی سیده د هغه کار پورې تړلی دی او د هغه اړتیاوې پوره کوي. پدې توګه، د کار پر بنسټ د کار او فکر یووالي، شعور په مخ وزغلوه او تکامل یې ورپه برخه کړ.

ژبه، شمیرلې وینا، د شعور په تکامل کې زښت ارزښت درلود. ژبې چې د کار پر بنسټ له شعور سره یو ځای ظهور وموند، انسان سره یې مرسته وکړه چې د حیواناتو له قلمرو نه بهر شي او د خپل د فکر قوه مخ پر تکامل یوسي.

کار، تل ټولنیز پاتې شوې دی. انسانان له هماغه لومړۍ ورځو نه مجبور ول د طبیعت سترو ځواکونو سره د مقابلې او د ځناورانو د ښکار لپاره سره یوموټي شي. همدا لامل دی چې په لومړني انسانانو کې د ګډ ژوند اړتیا پیدا شوه او همدا شان همدا اړتیاوې وې چې هغوی یې مجبور کړل چې یو بل ته هر څنګه چې کیدای یو څه «ووایي». د دې سختې اړتیا لازمه دا وه چې د بیزو نه تکامل موندونکې حنجره دې په داسې غړي بدله شي چې وشي کولی د وینا شمیرلي غږونه راوباسي.

ژبه، د افکارو سیده واقعیت دی. افکار کولی شي یوازې او یوازې د کلمو په قالب کې وجود ولري. کله چې موږ له ځان سره فکر کوو یا خپل افکار اوچت اوچت بیانوو یا هغه د کاغذ پر

مخ راوړو، افکار تل په کلمو کې موجوديت پيدا کوي. افکار نه یوازې پخپل تشکيل کې د ژبې پوروړي دي بلکې د ژبې په وسيله منتقل او درک کيږي. انسان د کلماتو د تجمع سره او په کلماتو کې دې چې په خپل شعور کې د بهرنۍ عيني نړۍ د واقعيت انعکاس ته ټيکاو ورکوي. او همدا ټيکاو نه یوازې دا چې انسانانو ته وس ورکوي چې د افکارو مبادله وکړي بلکې د یو کهول نه بل کهول ته هم د افکارو د انتقال باعث کيږي. له وينا او ليکنې پرته ، د نسلونو ګران بيه تجربې به هيريدلې او هر کهول به مجبور و د نړۍ د مطالعې بهير له سره ونيسي.

ژبه د افکارو له لارې (د هستۍ نظام) له واقعيت سره تړاو مومي. لدې مخې کله ستونزمنه ده چې د معينې کلمې اړيکه د یو خاص شئي سره ټينګه کړو. په مختلفو ژبو کې او کله ان په یوه ژبه کې، یوه کلمه د ګڼو شيانو د نومولو لپاره کاريږي او یا ګڼې کلمې د یو شئي د نومولو لپاره. دا ټولې قضيې باعث شوي چې ځينې خيال وکړي چې ژبه له واقعيت نه جلا ده. د هغې بې بنسټه فلسفې جړې هم په همدې خيال کې نغښتي دي چې لارويان يې معتقد دي چې ژبه له افکارو نه خپلواکه ده او همدا ډول افکار له واقعيت څخه خپلواکه دي. او معتقد دي کلمې په خپله خوښه د انسانانو له خوا نه کارول کيږي او هيڅ واقعي شئي ته اشاره نه کوي، په بله وينا، کلمې د غږونو مطلق ترکيب دی.

د دې قضيې نه ځينې داسې نتيجه اخلي چې ښکيلاک، زبيښاک، تيری، ديکتاتوري او نور، په مطلق ډول کلمې او پوچ غږونه دي او ادعا کوي که چيرې خلک نورې مرکبې کلمې او غږونه د هغوی پر ځای کيږدي، ټول تضادونه او ټولنيزې ترنګلتياوې او زبيښاک او تيري به ورک شي.

باید د دې چال او دوکې رسولانو ته ووايو چې نه یوازې کلمې په خپلې خوښې د خلکو لخوا نه کارول کيږي بلکې هغوې یوه معين شئي یا پديدې پورې تړلي دي چې د کار او عملي فعاليتونو په بهير کې پيژندل کيږي. واقعي عيني بهيرونه د کلماتو له بدليدو سره نه بدلون مومي او نه له منځه ځي. مثلاً، ستر پانګه وال د دې لپاره چې د ځمکې د مخ د ملتونو د زبيښاک لپاره عذر ومومي او د خپل سود غوښتنې کرکجن اعمال ښه تعبير کړي، په لسګونو خوله ډکونکي کلمې يې اختراع کړي لکه«ملي پانګه والي»، «بشر دوستانه اقتصاد»، «طبيعي نظام»، «ازاده نړۍ». د هيتلري المان فاشيستانو د دې لپاره چې خپل جنايتونه موجه ښکاره کړي، ځانونه يې«ملي سوسياليستان» بلل.

لکه څنګه چې پوهيږو دا ډول «ښه تعبير»ونې هيڅکله د زبيښاک او ښکيلاک او بيکاري او تضاد او د ديکتاتورانو د جناياتو اثرونه له منځه ندي وړي.

نباید وانګيرو چې شعور انفعالي حالت لري او یوازې کولی شي « د هستۍ نظام» واقعيت منعکس کړي. شعور د مادې د ژور او اوږد تکامل عالي محصول دی او پخپله په فعال ډول د هغې په تکامل کې دخالت کوي. شعور هيڅکله په انفعالي حالت کې نه پاتې کيږي، بلکې په فعاله توګه

نړۍ کې نفوذ کوي او هغه بدلوي او جوړوي. البته منظور دا ندی چې نړۍ دې په رښتیا د بشر د شعور له امله جوړه شوې وي، بلکې غواړو ووایو چې شعور، نړۍ هماغسې چې ده منعکسوي او پر هغې واکمن قوانین په سمه کشفوي، د انسان لپاره به هغه ښه لارښود شي چې د خپل خلاقو کارونو په ترڅ کې، ژوندون بدل او د ژوندانه وړ یې کړي.

چنګیز مراتي
د 47 کال وړی

ماخذ:

۱. په اروپا کې د حکمت بهیر – دویم ټوک
۲ "د لمر جوړښت" کتاب، ۱۴۷ مخ
۳. په اروپا کې د حکمت بهیر
۴. د آزاد فکرۍ تاریخ، ۱۰۷ مخ
۵. د آزاد فکرۍ تاریخ ـ څه پوهیږو؟- ټولګه، مخ ۹۴
۶. پخوانی عصر ـ د یوشع بن تون صحیفه ـ ۱۱ باب، ۱۲ او ۱۳ آیتونه
۷. د آزاد فکرۍ تاریخ، ۶۵ مخ
۸. د آزاد فکرۍ تاریخ

″سیند خپروندویه″ خپاره کړي دي:

۱. د کمونیزم اصول، فریدریش انګلس، ژباړه – فرهاد ویاړ
۲. دیالکتیک ماتریالیزم د ځوانانو لپاره، رضا قرباني، ژباړه – مرینه سحر
۳. د یوه شاعر اندیښنې، احمد شاملو، ژباړه – فرهاد ویاړ
۴. یو شعر چې کرکه ده، پاڅون دی او انتقام، سپیڅلی
۵. مور مې ښکلې نشوه، رضا فرمند، ژباړه – فرهاد ویاړ
۶. مارکسیزم او رفورمیزم، و.ا. لنین، ژباړه – هاشم سهار
۷. لیوهولان- یو ستر ژوند! یوه پرتمینه مړینه!، ژباړه – فرهاد ویاړ

خپریږي:

ویکتور خارا، د انقلاب سندرغاړی

نباید وانګیرو چې شعور انفعالي
حالت لري او یوازې کولی شي
« د هستۍ نظام» واقعیت
منعکس کړي. شعور د مادې د
ژور او اوږد تکامل عالي
محصول دی او پخپله په فعال
ډول د هغې په تکامل کې
دخالت کوي.